

مدال‌ها و نشان‌های تاریخی^۱

فاطمه رازی پور*

چکیده:

با آغاز سلطنت ناصرالدین شاه قاجار تغییرات زیادی در روابط ایران با سایر کشورها به وجود آمد؛ یکی از مواردی که ناصرالدین شاه برای آن اهمیت زیادی قایل بود، خصوصاً از زمانی که روابط سیاسی و اجتماعی او با دولت‌ها و پادشاهان کشورهای خارجی افزایش یافت، موضوع نشان و مدال بود. در همین دوران تغییرات زیادی از لحاظ جنبه‌های هنری در شکل نشان‌ها و همچنین نحوه اعطای آنها به وجود آمد. در گنجینه موزه ملی ملک تعدادی از مدال‌ها و نشان‌های دوره قاجار و پهلوی وجود دارد که در این مقاله به بررسی و معرفی مدال‌ها و نشان‌های دوره قاجار پرداخته خواهد شد.

کلید واژه: مدال، نشان، قاجار، موزه ملی ملک.

* موزه‌دار مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک
f.razipoor@yahoo.com

۱. موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک

تعریف مفاهیم:

الف: مدال:

قطعه‌ای فلزی معمولاً به شکل سکه که به پاداش عملی برجسته یا رشادت به فردی اعطا می‌شود و در پیشنهاد کمیسیون آمده است که نشان‌ها و احکام نظامی که فقط به خدمات مختصه شجاعت یا لیاقت اختصاص دارند باید اعطای آن‌را در روزنامه رسمی مسطور دارند. از امتیازات دولتی حمایل و نشان و تمثال همایونی و انگشتری و عصا و گل کمر و قمه مرصع. نشان‌هایی از درجه یاوری، سرهنگی و سرتیپی مرحمت می‌شود در زیر نشان‌های مدال نزدیک قلب خرده می‌شود. بالاترین نشان امتیاز بر روی قلب زیر پستان چپ زده خواهد شد (سامعی، ۱۳۸۱، ۲۴۷).

ب: نشان:

قطعه فلزی که غالباً اثر طلا یا نقره به شکل‌های مختلف ساخته می‌شود و در برابر خدمات اشخاص، یا برای احترام و قدردانی از فضلا و دانشمندان به آنان داده می‌شود و آن را در بعضی مواقع جلو سینه خود می‌زنند (عمید، ۱۳۴۳، ۲۳۹۶).

نشان با مراتب گوناگون از قدیم الایام در تاریخ سیاسی کشورها مطرح بوده و به مرور زمان دگرگونی‌هایی در کم و کیف آنها به وجود آمده است. در گذشته نشان به دو معنی به کار برده می‌شد: نخست اینکه چون سران و پادشاهان پیامی برای کسی ارسال می‌کردند، به همراه رسول، نشانی که دریافت کننده پیام را از صدق و راستگویی رسول مطمئن سازد، می‌فرستادند؛ معنی دیگری که برای نشان وجود داشت این بود که حکومت‌ها، علامتی برای افتخار یا خدمت به کسی می‌دادند. موضوع اصلی مقاله حاضر نیز حول محور همین معنی (نشان افتخار) است.

هدف از اعطای نشان:

اعطای نشان امر قدیم الایام در ایران رایج بود. پادشاهان ایرانی از زمان هخامنشی به بعد سعی می‌کردند به گونه‌ای از افرادی که مصدر خدماتی بودند، قدردانی و تشکر کنند. این قدردانی به صورت گوناگونی جلوه‌گر بود. مثلاً گاه سلاح و جنگ‌افزاری همچون شمشیر، نیزه و خنجر و گاه خاتمر و انگشتری و موارد دیگر هدیه می‌دادند. در تاریخ سیاسی ایران نیز بسیاری دیده شده که با برقراری رابطه دوستانه با کشورهای دیگر، تمثال و تصویر پادشاهان بین دو طرف مرد و بدل می‌شد. گاهی نیز سکه و نشان‌هایی که ضرب آنها به مناسبت اعیاد مذهبی یا نوروز بود، به خدمتگزاران داخلی و امرا و سران خارجی اهدا می‌شد. اثر این رو امروزه موزه‌های معتبر دنیا مملو از سکه‌ها و نشان‌ها و تمثال پادشاهان عصر ساسانی یا ایران دوره اسلامی است (مشیری، ۱۳۵۰، ۱۸۸-۱۸۹).

بیشترین اطلاعات قابل توجه در مورد اعطای نشان به مفهوم امروزی آن، مربوط به عصر قاجار است.

در اوایل قرن نوزدهم که دولت ایران روابط سیاسی و تجاری خود با کشورهای اروپایی را بسط و توسعه داد، از طرف سلاطین کشورهای مزبور ضمن سایر هدایای ارسالی، مدال‌هایی نیز اهدا می‌شد که متقابلاً می‌بایست از طرف ایران نیز در این مورد اقدام می‌گردید. بنابراین موضوع تهیه نشان امر اینجا مورد توجه قرار گرفت و به تدریج این مسأله تحت ضابطه و ترتیب مشخص و معینی درآمد (همان، ۱۳۸۹).

در آیین‌نامه‌هایی که در مورد نشان‌ها و چگونگی اعطای آن وجود دارد به خوبی هدف از اعطای نشان به افراد مختلف روشن شده است: «اینکه در هر مملکتی پادشاه و سلطانی هست که اداره امور آن را به عهده دارد و برای انتظام امور ملک و ملت لازم است شخصی را که خدمت می‌کند با کسی که خدمتی انجام نمی‌دهد، تفاوتی قایل باشد و مسلماً اگر فرقی بین آنها قایل نباشد، امر مملکت، نظام نمی‌یابد و هیچ کس رغبتی به خدمت کردن، نشان نخواهد داد. بنابراین، باید به شخص خادم مهر و التفات نمود و به شخص خائن قهر و سیاست»

تفاوت‌های مذکور در سه مورد مشخص نمایان می‌شود:

اول: در مورد لقب و منصب

دوم: در مورد حقوق و مزایا

سوم: در مورد اعطای نشان و علامت‌ها

و اینکه هرکس این نشان‌ها و علامت‌ها را ببیند، بداند که صاحب آن شخصی است که خدمات قابل توجهی انجام داده است (شهیدی، ۱۳۵۰، ۱۵۲).

بنا به مطالب فوق، اعطای نشان در حقیقت نوعی تشویق و رتبه برای افراد محسوب می‌شد. بیشترین مورد اعطای نشان، به افراد نظامی بود و این امر جهت حفظ و حراست مملکت از گزند بیگانگان، حایز اهمیت بود. در واقع هر کس در برابر دشمن شجاعت و مردانگی نشان می‌داد، با اعطای نشان مورد تشویق قرار می‌گرفت و این تمایزی بود میان آنان و سایر افرادی که در هر رتبه و مقام، لیاقت و شجاعتی اثر خود بروی نمی‌دادند. در آیین‌نامه‌های مربوط به اعطای نشان‌های دولتی حتی تک‌تک موارد مختلفی که ممکن بود افراد اثر خود شجاعت و جانفشانی نشان دهند، ذکر می‌شد. البته، نشان‌هایی که به افراد مختلف داده می‌شد، شأن و مرتبه گوناگون داشتند.

پیشینه مقررات و آیین‌نامه نشان‌ها:

تا اواخر دوره فتحعلی‌شاه هیچ قانون مدون یا آیین‌نامه‌ای برای اعطای نشان‌های حکومتی وجود نداشت. اثر آن به بعد یعنی در زمان محمدشاه قاجار تلاش‌هایی در این زمینه صورت گرفت که بر اساس

وجود نداشت. این نشان‌ها دارای هشت مرتبه بود:

- نشان نوین اعظم*
- نشان امیر تومانی
- نشان سرتیپی
- نشان سرهنگی
- نشان یاور (سرگردی)
- نشان سلطانی
- نشان نایبی
- نشان وکیلی

برخی از نشان‌های مذکور به شکل حمایتی با نوارهای رنگین بود که در پایین آن مدالی با شکل شیر و خورشید آویزان می‌شد. درجه اهمیت مدال‌ها از روی رنگشان قابل تشخیص بود. رنگ آبی مختص پادشاه بود و رنگ‌های سبز به نوین اعظم، قرمز به امیر تومان و سرتیپ و سفید به سرهنگان مربوط می‌شد. دسته دوم، شامل نشان‌هایی بود که به ایلچیان، سفرای خارجی، نویسندگان، دبیران، اشراف و روحانیون

آیین‌نامه‌های خاص، نشان‌ها را اعطا می‌کردند و برای هر گونه خدمت، نوعی خاص از نشان‌ها در نظر گرفته می‌شد. در این مورد رسالاتی با توضیحات مفصل و اشکال نشان‌ها تهیه و تکثیر شد و در اختیار مقامات ذربط قرار گرفت. از آن پس عدول از مقررات مخصوص نشان‌ها، البته مستوجب عقوبت و خشم سلطانی و عزل و تنبیه و جریمه و مؤاخذه می‌گردید (کسروی، ۱۳۵۲، ۱۰۹).

در دوره ناصرالدین شاه تغییراتی در اعطای نشان‌ها صورت گرفت. به جز نشان‌های دارای نقش شاه، در ساخت بقیه نشان‌ها جواهر به کار نمی‌بردند و باید تماماً از نقره ساخته می‌شد. رساله‌هایی در این باب تنظیم نمودند و در آن تأکید کردند که هدف از اعطای نشان، ارزش جنسی و مادی آن نیست که لزوماً به جواهر آراسته باشد بلکه هدف اصلی حصول افتخار برای صاحب نشان است و نیز اشاره گردید که دولت نباید متحمل هزینه‌های گزاف برای ساخت نشان‌هایی گردد که در آن جواهر به کار رفته باشد (همان، ۱۵۴).

تصویر ۱: تابلو میدان مشق، اهدایی بانو عزت ملک

انواع نشان‌ها در دوره قاجار:

برجسته به تناسب خدمت‌شان داده می‌شد. هر کدام از انواع این نشان‌ها خود به درجاتی مختلف تقسیم می‌شد. صحنه بازدید ناصرالدین‌شاه به همراه مظفرالدین میرزا، ولیعهد و میرزا سپهسالار است. تصویر سه شخصیت بسیار بزرگ و سپاهیان بسیار کوچک ترسیم شده‌اند. در قسمت‌های مختلف گروه‌های پیاده نظام، توپچی‌ها و دسته‌های مارش به چشم می‌خورد. هر سه شخصیت اثر ملبوس به لباس‌های نظامی، شمشیرهای

ظاهراً نشان‌های رسمی و دولتی که در دوره قاجار و بعد از آن به افراد داده می‌شد، دارای مراتب و طبقه بندی خاصی بود. در نگاهی کلی نشان‌های این دوره به دو دسته بزرگ و هر کدام از این دو دسته نیز بنا به درجه اهمیت به مراتب مختلف تقسیم بندی می‌شد: دسته اول: شامل نشان‌های شمشیر بندان بود. تفاوتی در اینکه شمشیر بندان نظامی و یا غیر نظامی بودند،

* کلمه مغولی به معنی شاهزاده بزرگ

و خورشید از طرف فتحعلی شاه به تأسی اثر شاه سلیمان سوم در ایجاد نشان هلال احمر عثمانی ابداع شد که ۵ درجه است، ستاره‌های نشان درجه اول ۸ پر و درجات دیگر ۶ و ۵ پر است. این نشان برای خارجی‌ها که مفتخر به دریافت آن می‌شدند با نوار سبز و داخلی‌ها با نوار آبی است (شهیدی، ۱۳۵۰، ۱۸۹).

اما با روی کار آمدن ناصرالدین شاه کم‌کم تغییرات چشمگیری در صورت ظاهری و همچنین نحوه اعطای نشان‌ها پیش آمد: نشان‌ها اثر حالت سکه درآمده و به صورت ستاره‌ای یا شمسه شیر و خورشید ظاهر شدند. همچنین حمایل‌های این دوره در ادامه حمایل‌های دوره قبل از خود عبارتند از:

- حمایل آبی مخصوص شاه
- سبز خالص مخصوص درجه نوبان عظام و صدر اعظم
- وسط سبز و اطراف حاشیه باریک از آبی سیر، برای شخص دوم با تمثال همایون
- آبی سیر، برای ایلچیان کبیر و سفرای بزرگ با تمثال همایون
- آبی سیرتر با نشان درجه اول خارجه برای وزیر مختار و نظایر آن
- وسط آبی سیر و اطراف سبز برای سردار کل
- وسط قرمز اطراف سبز برای امیر تومان
- وسط قرمز اطراف سفید برای میربنچ
- قرمز خالص برای نشان اول سرتیپی
- سفید خالص برای نشان اول سرهنگی (شهیدی، ۱۳۵۰، ۲۱۵).

مرصع، نشان با مدال‌های نظامی و حمایل مخصوص خود هستند. ناصرالدین شاه کلاه شاهی بر سر دارد و کمربند و شمشیر مرصع با نشان اقدس و حمایل آبی بسته است. ولیعهد و میرزا سپهسالار داری نشان شیر و خورشید هستند. لباس ولیعهد کاملاً شبیه لباس سپهسالار با تفاوت رنگ حمایل است. در گوشه اثر، سرهنگ‌های قشون ملبوس به لباس نظامی همراه با حمایل سفید دیده می‌شود.

گذشته از نشان‌های مذکور، ناصرالدین شاه قاجار در بازگشت از یکی از سفرهای خود به فرنگ فرمان داد تا نشانی برای خانم‌ها درست کنند. این نشان با نام آفتاب و با نقش تصویر خرنی ساخته شده اثر مینا در وسط و حلقه‌هایی از دانه‌های الماس درشت به دور آن بود. نشان فوق به همسران پادشاه، شاهزاده خانم‌های متشخص و نیز به خرنانی که خدمتی چشمگیر به دولت ایران می‌کردند داده می‌شد. نشان درجه یک شامل نشان سینه، حمایل و نشان حمایل است. نشان سینه یا شمسه آن به شکل خورشیدی برآینده است با چهره خرنی در میان آن به صورت میناکاری شده که پرتوهای الماس نشان آن را فرا گرفته است. نوار این نشان که بر روی شانه راست یا به روی پایون قرار می‌گرفت صورتی رنگ بود و آستری سبز رنگ داشت.

در دوره ناصری علاوه بر نشان‌های اقدس، قدس و مقدس، نشان‌های مختلف علمی نیز ابداع و به افراد واجد شرایط اعطا گردید.

در دوره مظفرالدین شاه، محمدعلی شاه و احمد شاه، نشان‌هایی به ترتیب زیر رایج بود:

- نشان تمثال همایونی
- نشان شیر و خورشید
- نشان آفتاب (که به ملکه ویکتوریا و ملکه انیس الدوله، سوگلی شاه داده شد)
- نشان توپخانه
- نشان ده تومانی طلا
- نشان نقره
- نشان پیماران مجلس (در دوره مشروطه)
- نشان رشادت
- نشان طلا با تصویر احمد شاه
- نشان نظامی برنز
- نشان افسران جزء
- نشان طلا مخصوص امرا

نشان‌های مربوط به مشروطیت که با عکس احمدشاه و شیر و خورشید مزین شده بود (شهیدی، ۱۳۵۰، ۱۵۴) نشان‌هایی که در دوران قاجاری تا قبل اثر سلطنت فتحعلی شاه ضرب شده بودند اثر لحاظ صورت ظاهری تقریباً شبیه سکه‌هایی بودند که تا قبل اثر آن ضرب می‌شدند فقط با ابعاد، جنس و اوزان متفاوت. نشان شیر

تصویر ۲: تابلو ناصرالدین و همراهان، اثر حسن افشار، اهدایی بانو عزت ملک ناصرالدین شاه به همراه اعتماد الدوله و تصویر ایستاده عباسقلی خان؛ ناصرالدین شاه و عباسقلی خان ملبوس به لباس‌های نظامی، شمشیرهای مرصع نشان با مدال‌های نظامی و حمایل مخصوص خود هستند و اعتماد الدوله نیز بر سینه خود حمایل و نشان شیر و خورشید دارد. ناصرالدین شاه کلاه شاهی بر سر دارد و کمربند و شمشیر مرصع با نشان اقدس و حمایل آبی بسته که مخصوص شخص شاه است.

تصویر ۴: نشان شماره ۲۰۰۵

نشان شیر و خورشید نوع دوم دولت علیه ایران، نشان امیر تومانی؛
درجه اول این نشان ستاره هشت پری است مکمل به الماس. در مرکز
نشان شیری ایستاده، شمشیر برهنه در دست، خورشیدی بر پشت و
تاجی بر بالای سر وجود دارد (شهیدی، ۱۳۵۰، ۱۹۲).

تصویر ۵: نشان شماره ۲۰۰۸

نشان عالی شیر و خورشید مخصوص خارجیان؛ نشان درجه اول هشت
پره است و سه ردیف الماس نشان دارد. جای آن در طرف راست سینه و
حمایل آن سبز است. در مرکز، نشان شیر نشسته و بر پشت آن خورشید
وجود دارد (شهیدی، ۱۳۵۰، ۲۰۹).

تصویر ۳: تابلو شبیه اتابک اعظم، میرزا تقی خان، اهدایی بانو عزت ملک. در این اثر میرزا تقی خان دارای حمایل سبز خالص،
مخصوص درجه نوبان عظام و صدر اعظم است؛ و بر سینه خود تمثالی از ناصر الدین شاه و سه نشان شیر و خورشید با درجات
گونگون دارد.

تصویر شماره ۸: شماره اثر ۱۵۴۱ مدال شیر دلان
روی اثر: السلطان بن السلطان ناصر الدین شاه قاجار سنه ۱۲۷۶
حاشیه: هر شیر دل که دشمن شه را عنان گرفت
از آفتاب همت ما این نشان گرفت

تصویر شماره ۹: شماره اثر ۱۲۱۲، مدال شیر دلان
روی اثر: السلطان بن السلطان ناصر الدین شاه قاجار سنه ۱۲۸۸
حاشیه: هر شیر دل که دشمن شه را عنان گرفت
از آفتاب همت ما این نشان گرفت

تصویر ۶: نشان شماره ۲۰۱۰
نشان عالی شیر و خورشید مخصوص خارجیان؛ نشان درجه دوم هفت
پره است و دو ردیف الماس نشان و در سر پرها ستاره دارد. جای آن
در طرف راست سینه است بدون حمایل. در مرکز نشان شیر نشسته و
بر پشت آن خورشید وجود دارد (شهیدی، ۱۳۵۰، ۲۰۹).

تصویر شماره ۷: نشان شماره ۲۰۱۸
نشان درجه سوم شیر و خورشید، مخصوص خارجیان؛ ستاره پنج پر مکمل
به یک ردیف الماس نشان، بدون حمایل. در مرکز، نشان شیر نشسته و بر
پشت آن خورشید وجود دارد (شهیدی، ۱۳۵۰، ۲۴۰).

تصویر ۱۰: شماره اثر ۱۵۶۱، نشان توپخانه
حاشیه روی اثر: السلطان بن السلطان بن الخاقان بن الخاقان بن الخاقان
السلطان محمد علی شاه قاجار شاهنشاه ایران
پشت اثر: ۱۳۲۶
حاشیه: شاه پرستی، رشادت، وفا، غیرت

تصویر ۱۱: شماره اثر ۱۵۷۱،
نشان یادگار باقرخان، سردار مشروطه
روی اثر: یادگار باقرخان سالار مشروطه
پشت اثر: ۲۳ جمادی اول ۱۳۲۶

تصویر ۱۲: شماره اثر ۱۵۶۹، نشان همت و غیرت
حاشیه روی اثر: نصر من الله و فتح قریب السلطان محمدعلی شاه قاجار
پشت اثر: ۱۳۲۷
حاشیه: غیرت، عزت، همت، نصرت

منابع:

- شهیدی، یحیی. نشان‌های دوره قاجار. شماره ۳. سال ۶. مرداد و شهریور ۱۳۵۰. شماره مسلسل: ۳۴.
- عمید، حسن (۱۳۴۳). فرهنگ عمید. ج ۳. تهران. جاویدان.
- کسروی، احمد (۱۳۵۲). مجموعه ۷۸ رساله و گفتار از کسروی.
به کوشش یحیی ذکا. تهران. شمسی.
- مدرسی، یحیی؛ حسین سامعی، زهرا صفوی مبرهن (۱۳۸۱).
فرهنگ اصطلاحات قاجار. تهران. دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- مشیری، محمد. نشان‌ها و مدال‌های ایران از آغاز سلطنت
قاجاریه تا امروز. شماره ۶. سال ۶. بهمن و اسفند ۱۳۵۰. شماره
مسلسل: ۳۷.